

Dziedzictwo odzyskane w kontekście ratowniczych badań archeologicznych

1. Ochrona zabytków i dziedzictwa kulturowego oraz archeologicznego

Ochrona i odzyskiwanie dziedzictwa archeologicznego to jedno z najważniejszych problemów, jak i wyzwań stojących przed współczesną archeologią – dziedziną, dla której są one warunkiem *sine qua non* zarówno jej istnienia, jak i jej społecznego funkcjonowania. Dziedzictwo archeologiczne jest szczególną odmianą dziedzictwa (kulturowego, kulturalnego).

Na przestrzeni lat losy owego dziedzictwa, ujmowanego najczęściej jako zabytki, kształtowały się różnorodnie; od braku szacunku baroku wobec średniowiecznych pozostałości (przebudowywanie budowli romańskich i gotyckich w stylu barokowym), przez fascynację klasycyzmu antykiem, po sentymentalizm stylu neogotyckiego polegający na umiłowaniu gotyku. Wyraźnym przełomem w ochronie zabytków okazała się Wielka Rewolucja Francuska; w jej konsekwencji pojawiło się przekonanie o powszechnym prawie obywateli do własności dóbr kultury. Dobra te ulegały *demokratyzacji*, w związku z czym zaczęto je szeroko udostępniać społeczeństwu poprzez zakładanie pierwszych muzeów publicznych. Zmieniło się podejście do zabytków, których gromadzenie wcześniej najczęściej służyło budowaniu prestiżu władzy, podkreślaniu pozycji społecznej. Postępowanie z zabytkami uzależnione było bowiem od potrzeb politycznych czy nastrojów społecznych. Powstawały coraz to nowe kolekcje, a kolekcjonerzy mieli wielkie pole do popisu. Znane są z historii również takie przypadki, że zwycięzcy całkowicie niszczyli lub przekształcali historyczne budowle, dzieła sztuki i inne zabytki należące do pokonanych, na przykład w trakcie działań wojennych bądź z uwagi na *niepoprawny politycznie* przekaz, jaki z sobą niosły. Powstające wówczas zasady i reguły prawne tworzone w sposób ściśle podporządkowany uzasadnianiu działalności w istocie grabieżczej i niszczeniu dóbr innych.

Dopiero wiek XIX staje się prekursorem współczesnych poglądów na zabytki. Przyczynia się do tego romantyzm wraz z rozwijającym się poczuciem przynależności (tożsamości) i rodzącą się świadomością narodową, która w bohaterskich czynach z przeszłości, często zmitologizowanej, szukała uzasadnienia dla teraźniejszości. Epoka ta miała szczególny wpływ na rozwój zagadnień związanych z szeroko rozumianą ochroną zabytków, zwłaszcza na terenach środkowoeuropejskich. Świadomość narodowa podtrzymywana czy podsycana była dzięki zwróceniu uwagi na pozostałości z przeszłości, oddające dawną, świętą pozycję państwa i przez to dające nadzieję choćby dla państwa polskiego, będącego wówczas pod zaborami. Idea *ducha narodowego* przyczyniała się również do powstawania świadomości, by chronić zabytki związane z danym narodem, państwem. Organizacja działań na rzecz ochrony zabytków w Europie kształtowała się różnorodnie, natomiast w Polsce najkorzystniejsza sytuacja pod tym względem miała miejsce pod zaborem austriackim. Oprócz organizacji, które zajmowały się kwestiami związanymi z zabytkami, apelowano do społeczeństwa o informowanie o znaleziskach, licząc na aktywne włączenie się w tę akcję, jakże istotną dla przetrwania świadomości narodowej. Na tym terenie intensywnie działał Włodzimierz Demetrykiewicz, nazywany *ojcem* polskiego konserwatorstwa archeologicznego¹.

Wiek XIX to przede wszystkim okres intensyfikacji prac wykopaliskowych prowadzonych w niewiarygodnie szybkim tempie, celem gromadzenia zbiorów muzealnych, w których te znaleziska prezentowa-

---

¹ S. Czopek, Wstęp do muzealnictwa i konserwatorstwa archeologicznego, Rzeszów 2000, s. 90–91; W. Demetrykiewicz, Konserwatorstwo dla zabytków archeologicznych. Studium ze stanowiska dziejów kultury i nauki porównawczej prawa, Kraków 1886.

no szerokiej publiczności. Okres ten jest często określany jako *wiek kopania*. Należy docenić pozytywne zmiany, jakie z sobą niósł w stosunku do działalności kolekcjonerów, ale sam proces ochrony zabytków znajdował się w załazku. Celem badań było bowiem uzyskiwanie jak najbardziej spektakularnych odkryć, głównie ruchomych zabytków archeologicznych. Z czasem zaczęto rejestrować i obejmować opieką zabytki nieruchome, takie jak budowle, kompleksy grobowe itp. W tym czasie wiele zabytków zostało odnowionych, zarejestrowanych i objętych ochroną. Zaczęto też na szeroką skalę inwentaryzować zabytki².

Właściwą ochronę przyniósł dopiero wiek XX. Pojawiły się w związku z tym takie kwestie, jak mierzyć wartość zabytków oraz jak postępować, by je zachować dla przyszłych pokoleń. Uznano, że podstawową wartością zabytków jest ich dawność, starożytność. Zasada ta implikuje kolejne, polegające na odrzuceniu zasadności restauracji i rekonstrukcji zabytków na rzecz ich konserwacji celem zachowania i poszanowania autentyczności zabytków. Przedmiotem ochrony stały się również układy urbanistyczne miast, a zwłaszcza ich starówki.

Nowe wyzwania przyniosła sytuacja po I wojnie światowej. W związku z koniecznością odbudowy zburzonych czy uszkodzonych budowli doszło do dalszego rozwoju myśli konserwatorskiej. Okazało się, że podstawową bolączką był brak pełnej inwentaryzacji zabytków ruchomych i nieruchomych. Nie była więc możliwa rekonstrukcja zabytków, zatem powstrzymywano się od pełnej restauracji i nawiązywano do form historycznych. Szczególnie pozostałości po wrogich działaniach, związanych na przykład z wynaradawianiem, usuwano.

Polska, uzyskawszy niepodległość w 1918 roku, przystąpiła od razu, z ogromnym entuzjazmem, do prac związanych z ochroną zabytków. Od tego momentu funkcję opiekuna zabytków przejęło państwo i pełni ją do dziś. Pierwszy dokument, który wówczas ogłoszono z tego zakresu, w dniu 31 października 1918 roku, to *Dekret Rady Regencyjnej o opiece nad zabytkami sztuki i kultur*³. Uznawany jest on za rdzeń prawny przyszłych działań na rzecz ochrony zabytków w Polsce. Ochrona ta była podporządkowana resortowemu ministerstwu. Dekret dał podstawy organizacyjne tworzenia służb konserwatorskich oraz określono w nim sam przedmiot ochrony. Zgodnie z nim ochronie podlegają *wszystkie nieruchome i ruchome dzieła świadczące o sztuce i kulturze epok ubiegłych, istniejących nie mniej niż 50 lat*⁴. Jednym z głównych zadań stał się spis wszelkich zabytków, w celach ewidencyjnych, administracyjnych⁵. Najistotniejszym kolejnym krokiem było opracowanie nowej ustawy, która weszła w życie jako *rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej* mające moc ustawy z dnia 6 marca 1928 roku o opiece nad zabytkami⁶. Aktem tym zniesiono wymóg co najmniej 50 lat dla uznania obiektu za zabytkowy, ale podstawą uznania za zabytek jako przedmiot ochrony było stwierdzenie tego decyzją odpowiedniego organu władzy publicznej. Ustawa ta obowiązywała w zasadzie z niewielkimi zmianami aż do uchwalenia ustawy z 15 lutego 1962 roku o ochronie dóbr kultury i o muzeach⁷. Na podstawie ustawy z 1928 roku wystąpił pewien dylemat terminologiczny. Używano bowiem dwóch określeń: zabytek i dobro kultury, a sam zabytek występował w roli nadrzędnej. Każdy zabytek był dobrem kultury, ale nie każde dobro kultury uzyskiwało status zabytku. Za zabytek uważano *każdy przedmiot, tak nieruchomy jak ruchomy, charakterystyczny dla pewnej epoki, posiadający wartość artystyczną, kulturalną, historyczną, archeologiczną lub paleontologiczną, stwierdzoną orzeczeniem władzy państwowej i zasługujący wskutek tego na zachowanie*⁸. Odwołanie do *wartości* artystycznej, kulturalnej itd. pojawiło się tu po raz pierwszy i odtąd kolejne prawne regulacje w zakresie ochrony będą zawierały takie odniesienia.

W czasie działań wojennych w trakcie II wojny światowej konserwatorstwo w Polsce formalnie nie istniało, jednak, jak wiele innych działań, zeszło w jakimś stopniu do podziemia, które pozostawiło ślady

² K. Kristinsen, Między racjonalizmem a romantyzmem: zarządzanie dziedzictwem archeologicznym w latach 1990-tych, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Ochrona dziedzictwa archeologicznego w Europie*, Warszawa 1998, s. 49.

³ Dekret Rady Regencyjnej z dnia 31 października 1918 roku o opiece nad zabytkami sztuki i kultury, *Dziennik Praw Państwa Polskiego* z dnia 8.11.1918 roku Nr 16, poz. 36; J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna*, t. I, Kraków 2001, s. 79.

⁴ Dekret Rady Regencyjnej z dnia 31 października 1918 roku o opiece nad zabytkami sztuki i kultury, *Dziennik Praw Państwa Polskiego* z dnia 8.11.1918 roku Nr 16, poz. 36, art. 11.

⁵ J. Remer, *Trzydziestolecie konserwatorstwa polskiego*, *Ochrona Zabytków*, R. 1(1948), nr 1, s. 37.

⁶ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 marca 1928 roku o opiece nad zabytkami, *Dz.U.* z dnia 14 marca 1928 roku Nr 29, poz. 265.

⁷ Ustawa z dnia 15 lutego 1962 roku o ochronie dóbr kultury i o muzeach, *Dz.U.* 1962 Nr 10, poz. 48.

⁸ J. Remer, dz. cyt., s. 39–40.

praktyczne tych przedsięwzięć. Na bieżąco rejestrowano rozmiar strat, zniszczeń i działań grabieżczych. Już wówczas przygotowywano plany restauracji i odbudowy zniszczonych zabytkowych budowli po zakończeniu działań wojennych oraz po zabezpieczeniu w możliwym zakresie zbiorów i zabytków⁹.

Po zakończeniu II wojny światowej konieczne okazały się działania polegające na podejmowaniu kolejnych regulacji związanych z aktami prawnymi odnoszącymi się do ochrony zabytków. Były one podejmowane w Polsce, ale także powstające liczne organizacje międzynarodowe miały w swoich zadaniach również ochronę zabytków. Taką jednostką była między innymi Organizacja Narodów Zjednoczonych, zawierająca wyspecjalizowaną jednostkę do spraw oświaty, nauki i kultury UNESCO, Rada Europy czy Europejska Wspólnota Gospodarcza.

W krajach Europy Środkowej po II wojnie światowej, głównie w latach 1945–1989, w związku z panującym ustrojem politycznym i izolacją przed Europą Zachodnią, ochrona zabytków, w tym archeologicznych, zorganizowana została w sposób właściwy dla tego obszaru i czasu. Ówczesna centralizacja polityczna wpłynęła na centralne zarządzanie we wszelkich dziedzinach, a ochrona zabytków nie była wyjątkiem; prowadzono ją we *wspólnym interesie* obywateli.

Kolejne zmiany, do których doszło w Europie Środkowej w latach 1989–1990, a więc tzw. przełom polityczny, ustrojowy, społeczno-gospodarczy, doprowadziły do pojawienia się nowych możliwości między innymi w zakresie zarządzania dziedzictwem kulturowym. Kolejna istotna refleksja dotycząca dziedzictwa archeologicznego to ugruntowywanie świadomości, że jest nieodnawialnym i nieodtworzalnym zasobem przeszłości, że archeologiczne badania wykopaliskowe niszczą je bezpowrotnie. Zaczęto dostrzegać wszelkie zagrożenia, zarówno pochodzenia naturalnego, jak i antropogenicznego, w tym zewnętrzne, jak i wewnętrzne. Skupiano się na kwestiach typowo technicznych, dotyczących na przykład doskonalenia metod restauracji zabytków, oceny ich autentyczności czy rekonstrukcji z ich wykorzystaniem.

Wszystkie te zjawiska i procesy oraz rozwój ekonomiczny i gospodarczy Europy pokazywały, że także na gruncie systemu ochrony zabytków konieczne są dalsze zmiany. Obserwujemy je zasadniczo pod koniec XX wieku w związku z rozwojem różnorodnych dyscyplin naukowych badających przeszłość. Uznano, że ochronie powinny podlegać nie tylko same zabytki, ale też ich bezpośrednie otoczenie, kontekst. Łączyło się to ze świadomością ogromnego znaczenia dziedzictwa dla właściwego odczytania sensów kulturowych pozostałości. Coraz więcej uwagi poświęcano zagadnieniom szeroko rozumianej ochrony dziedzictwa kulturowego, w tym dziedzictwa archeologicznego oraz krajobrazu kulturowego. Powstawać zaczęły, obok tradycyjnych muzeów, muzea na wolnym powietrzu, rezerваты, mające na celu ochronę zabytków *in situ* oraz możliwość szerokiej prezentacji i wizualizacji przeszłości za ich pomocą. Nowe pojmowanie kontekstu i jego wagi wpłynęło na zmianę zasad ekspozycji muzealnych. Zaczęto pieczołowicie odtwarzać pierwotne usytuowanie pozostałości materialnych, przybliżając w ten sposób współczesnym pokoleniom ich funkcję i znaczenie dla ich dawnych użytkowników. Zmiany te objęły nie tylko praktyczne działania w zakresie przybliżania przeszłości, ale również widoczne są we wprowadzaniu coraz bardziej specjalistycznych aktów prawnych – zarówno na gruncie prawa krajowego, jak i międzynarodowego. Konwencje, ustawy, karty ochrony zaczęły obejmować nie tylko zabytki, budowle, ale na równi z nimi krajobraz kulturowy, nazwy geograficzne, jak i miasta historyczne¹⁰.

W Polsce istnieje pojęcie zarówno ochrony, jak i opieki nad zabytkami; obydwie we wzajemnym powiązaniu. Współcześnie coraz powszechniejsze są poglądy, że nowoczesna ochrona i opieka nad dziedzictwem powinna iść w parze z umiejętnym zarządzaniem i ciągłym poszukiwaniem kompromisu pomiędzy szeroko rozumianym konserwatorstwem a potrzebami społecznymi, dyktowanymi obecnie w znacznym stopniu przez kulturę masową.

W Polsce, po trwających wiele lat pracach, uchwalono w dnia 23 lipca 2003 roku *ustawę o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*¹¹. Zakończony został w ten sposób wieloletni proces legislacyjny mający na celu stworzenie przepisów regulujących kwestie ochrony zabytków na miarę potrzeb wynikających z wyzwań stawianych przez współczesność. Podobne przemiany miały miejsce w innych krajach Europy

⁹ Szerzej na ten temat: J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna*, t. I, Kraków 2001, s. 110–124.

¹⁰ J. Purchla, *Dziedzictwo a transformacja. Strategiczne cele polityki państwa w sferze ochrony zabytków – doświadczenie Polski*, [w:] G. Czubek, P. Kosiewski (red.), *Dobra kultury i problemy własności. Doświadczenia Europy Środkowej po 1989 roku*, Warszawa 2005, s. 11.

¹¹ Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 roku, Dz.U. 2003 Nr 162, poz. 1568.

Środkowej. Ustawa ta, jak i Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej to dwa dokumenty regulujące ochronę dziedzictwa kulturowego, w tym archeologicznego w Polsce.

Polska ratyfikowała konwencje międzynarodowe, karty, jednak najważniejszym dokumentem, na mocy którego działają wszystkie instytucje w Polsce mające za zadanie chronić dziedzictwo, jest ustawa z 2003 roku.

W odniesieniu do działań ochronnych także pojawiają się różnorodnie formułowane definicje. Przykładowo, według K. Jażdżewskiego ochrona zabytków jest *aktem świadomego i zorganizowanego przeciwstawiania się najróżniejszym rodzajom zagrożenia dóbr kultury*¹². Generalnie w okresie przed 1989 rokiem znaczenie pojęcia *ochrony zabytków* było szerokie i obejmowało wszelkie znane ówczesnie działania mające na celu zachowanie zabytków w dobrym stanie.

2. Zabytki, dziedzictwo kulturowe, dziedzictwo archeologiczne

W literaturze przedmiotu oraz w przepisach prawnych pojawiają się różnorodne, złożone definicje zabytku (wraz z jego kategoriami), dziedzictwa kulturowego czy kulturalnego, dziedzictwa archeologicznego, a także pojęcia krajobrazu kulturowego czy parku kulturowego.

Problemy terminologiczne dotyczące określenia materii ochrony zarysowały się wyraźnie po II wojnie światowej. To poszczególne akty prawne międzynarodowe ukształtowały ich rozumienie i zastosowanie. Zaczniemy od terminu obecnie powszechnie stosowanego, a mianowicie dziedzictwa. To *Konwencja o ochronie dóbr kulturalnych na wypadek konfliktu zbrojnego* z dnia 14 maja 1954 roku¹³ zawiera pierwszą ogólną definicję *dóbr kulturalnych*. Ma ona charakter enumeratywny i obejmuje także to, co rozumiemy jako stanowiska archeologiczne i przedmioty o znaczeniu archeologicznym. Zgodnie z nią uważa się za *dobra kulturalne, bez względu na ich pochodzenie oraz na osobę ich właściciela*:

- a) *dobra ruchome lub nieruchome, które posiadają wielką wagę dla dziedzictwa kulturalnego narodu, na przykład zabytki architektury, sztuki lub historii, zarówno religijne, jak świeckie; stanowiska archeologiczne; zespoły budowlane posiadające jako takie znaczenie historyczne lub artystyczne; dzieła sztuki, rękopisy, książki i inne przedmioty o znaczeniu artystycznym, historycznym lub archeologicznym, jak również zbiory naukowe i poważne zbiory książek, archiwaliów lub reprodukcji wyżej określonych dóbr;*
- b) *gmachy, których zasadniczym i stosowanym w praktyce przeznaczeniem jest przechowywanie lub wystawianie dóbr kulturalnych ruchomych, określonych pod lit. a), na przykład muzea, wielkie biblioteki, składnice archiwalne, jak również schrony mające na celu przechowywanie w razie konfliktu zbrojnego, dóbr kulturalnych ruchomych, określonych pod lit. a);*
- c) *ośrodki obejmujące znaczną ilość dóbr kulturalnych określonych pod lit. a) i b).*

Podobnie *Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego* z dnia 16 listopada 1972 roku¹⁴ jest istotna ze względu na rozróżnienie dwóch kategorii dziedzictwa: kulturalnego i naturalnego oraz wprowadzenie tych pojęć do terminologii archeologicznej. *Dziedzictwem kulturalnym* są:

- a) *zabytki: dzieła architektury, dzieła monumentalnej rzeźby i malarstwa, elementy i budowle o charakterze archeologicznym, napisy, grotty i zgrupowania tych elementów, mające wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia historii, sztuki lub nauki,*
- b) *zespoły: budowli oddzielnych lub łącznych, które ze względu na swą architekturę, jednolitość lub zespolenie z krajobrazem mają wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia historii, sztuki lub nauki,*
- c) *miejsca zabytkowe: dzieła człowieka lub wspólne dzieła człowieka i przyrody, jak również strefy, a także stanowiska archeologiczne, mające wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia historycznego, estetycznego, etnologicznego lub antropologicznego.*

¹² K. Jażdżewski, *Ochrona zabytków archeologicznych. Zarys historyczny*, Warszawa 1966, s. 13–14.

¹³ Konwencja o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego wraz z Regulaminem wykonawczym do tej Konwencji oraz Protokół o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego, podpisana w Hadze w dniu 14 maja 1954 roku, Dz.U. 1957 Nr 46, poz. 212.

¹⁴ Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego z dnia 16 listopada 1972 roku, Dz.U. 1976 Nr 32, poz. 190.

Po 1989 roku dostrzec można zmiany w dziedzinie ochrony zabytków, w tym odnoszące się do terminologii. W krajach Europy Środkowej zmiany wynikały między innymi ze zmian systemu politycznego, a także zmiany struktury własności (własność prywatna zaczęła mieć większe znaczenie), wzrostu liczby inwestycji prywatnych.

Mimo upowszechniania się coraz bardziej terminu dziedzictwo, zwłaszcza w środowiskach akademickich, to w aktach prawnych w Polsce prym wiedzie pojęcie *zabytek*. Rozumiane jest ono szeroko *jako świadectwo przeszłości i działalności ludzkiej, identyfikujące społeczeństwo historycznie, kulturalnie, a często, choć nie zawsze, również politycznie*¹⁵.

Obecnie obowiązująca w Polsce ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami posługuje się również pojęciem *zabytek*. Zgodnie z zawartą tam definicją *zabytek to nieruchomość lub rzecz ruchoma, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową*¹⁶. Podkreślenia wymaga fakt, że w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, obok ogólnej definicji zabytku oraz definicji zabytku ruchomego i nieruchomego, wyraźnie wyodrębniono definicję zabytku archeologicznego, którym jest *zabytek nieruchomy, będący powierzchniową, podziemną lub podwodną pozostałością egzystencji i działalności człowieka, złożoną z nawarstwień kulturowych i znajdujących się w nich wytworów bądź ich śladów albo zabytek ruchomy będący tym wytworem*¹⁷. Układy przestrzenne zabytków archeologicznych noszą nazwę stanowisk archeologicznych, jednak ustawa nie zawiera tego określenia. Sami archeolodzy mają niekiedy problem ze zdefiniowaniem stanowiska archeologicznego. Wprowadzenie pojęcia *zabytek archeologiczny* nastąpiło w tej ustawie po raz pierwszy. We wcześniejszych polskich aktach prawnych z tego zakresu brak było analogicznych uregulowań. W przypadku pozostałości archeologicznych, w odróżnieniu od zabytku rozumianego ogólnie, brak jednak odniesienia do wartości historycznej, artystycznej i naukowej takich znalezisk. Wynika to z faktu, iż zabytek archeologiczny jest szczególną formą zabytku w ogóle, a zatem w odniesieniu do niego można odpowiednio stosować definicje (i zasady prawne) dotyczące zabytku w szerokim rozumieniu¹⁸.

W Polsce w naukowej literaturze archeologicznej *zabytki przedhistoryczne* zdefiniował J. Kostrzewski¹⁹, który pisał: *jako zabytki przedhistoryczne określamy nie tylko przedmioty ruchome, wykonane przez człowieka przedhistorycznego, a więc jego narzędzia, ozdoby, naczynia, sprzęty, dzieła sztuki czy zabytki kultu religijnego, lecz także przedmioty nieruchome przezeń pozostawione, jak szczątki pojedynczych budowli lub całych osad, groby i cmentarzyska, twierdze (grody), mosty, drogi, kopalnie i piece hutnicze, a dalej pisze: zaliczamy tu też użytkowane przez człowieka przedhistorycznego jaskinie i schroniska skalne, przygotowywane przez niego surowce (bryły krzemienia czy bursztynu), placki miedzi (brązu czy żelaza) pozostałe po nich odpadki uczt (kości zwierzęce), hodowane przezeń zboża, warzywa lub owoce, dalej szczątki roślin czy owoców dziko rosnących, jakie zbierał, a nawet węgle z palonych przez niego ognisk.*

Terminem kompatybilnym z pojęciem *zabytek* jest pojęcie *dziedzictwo kulturowe, dziedzictwo kulturalne*. *Dziedzictwo (patrimonium – łac.) to dosłownie ojcowizna, coś odziedziczonego po przodkach, w sensie nasze dziedzictwo*. Zastanawiając się nad różnicą między tymi określeniami, można najogólniej wskazać na to, że *zabytki* to zasadniczo przedmioty materialne, natomiast *dziedzictwo* stanowi wszystko to, co nas otacza i ma znaczenie, wartość w danej kulturze czy społeczeństwie, a więc nie stanowi go jedynie wymiar materialny. Cytując za Janem Pruszyńskim: *choć w jego skład [dziedzictwa] wchodzi niektóre obiekty pochodzące z przeszłości, będące uprzednio własnością indywidualnych osób i wspólnot etnicznych, narodowych lub wyznaniowych, stanowi przede wszystkim syntezę rzeczy, wierzeń, zwyczajów i obyczajów, prawd, przekłamań i przesądów*²⁰. *Dziedzictwo to zasób rzeczy nieruchomych i ruchomych wraz ze związanymi z nim wartościami duchowymi, zjawiskami historycznymi i obyczajowymi uznawany*

¹⁵ J. Pruszyński, dz. cyt., s. 74.

¹⁶ Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 roku, Dz.U. 2003 Nr 162, poz. 1568, art. 3 pkt 1; M. Drela, *Własność zabytków*, Warszawa 2006, s. 41–88.

¹⁷ Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 roku, Dz.U. 2003 Nr 162, poz. 1568, art. 3 pkt 4.

¹⁸ M. Drela, dz. cyt., s. 88–99.

¹⁹ J. Kostrzewski, *Zagadnienie ciągłości zaludnienia ziem polskich w pradziejach (od poł. II tysiąclecia p.n.e. do wczesnego średniowiecza)*, Poznań, 1961.

²⁰ J. Pruszyński, dz. cyt., s. 46.

za godny ochrony prawnej dla dobra społeczeństwa i jego rozwoju oraz przekazania następnym pokoleniom, z uwagi na zrozumiałe i akceptowane wartości historyczne, patriotyczne, religijne, naukowe i artystyczne, mające znaczenie dla tożsamości i ciągłości rozwoju politycznego, społecznego i kulturalnego, dowodzenia prawd i upamiętniania wydarzeń historycznych, kultywowania poczucia piękna i wspólnoty cywilizacyjnej²¹.

Wyróżnia się zasadniczo dwa rozumienia pojęcia *dziedzictwo* w znaczeniu szerszym (*sensu largo*) i węższym (*sensu stricte*). Dziedzictwo w węższym znaczeniu odnosi się do dziedzictwa danego narodu (narodów – w przypadku państw złożonych) i polega na uprzywilejowanym traktowaniu ochrony dziedzictwa tego narodu (narodów), który sprawuje zwierzchnią władzę w państwie. Definicja szeroka dziedzictwa kulturowego wykracza poza ten zakres. Przedmiotem ochrony jest w tym przypadku dorobek nie tylko dziedzictwa zwierzchniego narodu, ale wszystkich narodowości i kultur, które zajmują lub zajmowały w przeszłości określone terytorium. To pojęcie stanowi element łączący i wspólną płaszczyznę międzynarodowych porozumień w zakresie ochrony dziedzictwa przeszłości.

W skład dziedzictwa kulturowego wchodzi dziedzictwo archeologiczne jako jego szczególny rodzaj. Kwestie ochrony tegoż dziedzictwa reguluje szereg ustaw i konwencji, w tym *Europejska konwencja o ochronie dziedzictwa archeologicznego* z la Valetta z 1992 roku, ratyfikowana przez Polskę w 1996. O ich przestrzeganie dbają instytucje powołane w celu ochrony dziedzictwa archeologicznego. Samo pojęcie *dziedzictwa archeologicznego* na gruncie środkowoeuropejskim zaistniało w latach 90. XX wieku. W *Europejskiej konwencji o ochronie dziedzictwa archeologicznego* określono je jako *wszelkie pozostałości, obiekty i jakiegokolwiek inne ślady ludzkości z minionych epok*. Preambuła do tego dokumentu zawiera konstatację, że dziedzictwo to ma *znaczenie zasadnicze dla wiedzy o historii ludzkości [...] jako źródło zbiorowej pamięci europejskiej i jako instrument dla badań historycznych i naukowych*. Z kolei *Międzynarodowa Karta Ochrony we Wprowadzeniu* wskazuje, że *dziedzictwo archeologiczne stanowi podstawowe świadectwo działalności człowieka w przeszłości. Wskazuje na ochronę i zarządzanie nim, aby umożliwić archeologom i innym naukowcom jego badanie i interpretację w imieniu i dla dobra obecnych i przyszłych pokoleń, ponieważ poznanie i zrozumienie początków i rozwoju społeczeństw ludzkich ma fundamentalne znaczenie dla identyfikacji kulturowych i społecznych korzeni ludzkości*²².

Tak więc współczesne rozumienie dziedzictwa (kulturowego) jako podstawowego źródła wiedzy o przeszłości przypisuje mu, jako istotny element, budowanie i podtrzymywanie tożsamości zbiorowej oraz znaczenie dla rozwoju kulturowego i ekonomicznego państw.

W Polsce pojęcie *dziedzictwa* w brzmieniu *dziedzictwo kulturalne, dziedzictwo narodowe, dobra kultury*, bez podania ich definicji, pojawia się w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej, najważniejszym akcie prawnym²³.

Podsumowując, można stwierdzić, że współcześnie dziedzictwo archeologiczne rozumiane jest jako wszelkie znajdujące się aktualnie na ziemi, pod ziemią lub pod wodą, zarówno ruchome, jak i nieruchome, materialne ślady egzystencji i aktywności (twórczej i destrukcyjnej) człowieka, trwale wyłączone z funkcjonowania w systemie społeczno-kulturowym.

3. Dziedzictwo odzyskane

Odzyskiwanie dziedzictwa i odzyskiwanie przeszłości stały się charakterystycznym rysem naszych czasów. Przeszłość nigdy nie odeszła, lecz jest immanentną częścią współczesności, w której funkcjonuje; podobnie dziedzictwo stanowiące spuściznę po tejże przeszłości, zarówno w postaci jego materialnych relikwów, jak i niematerialnych wartości. Szczególnym rodzajem dziedzictwa jest dziedzictwo archeologiczne. Ma ono szereg walorów, z których wynikają jego wartości społeczno-kulturowe oraz możliwość jego wykorzystania: (a) jest ono źródłem wiedzy o przeszłości, (b) jest źródłem tożsamości zbiorowej, odwołującym się do przeszłości grup społeczno-kulturowych czy narodów, (c) jest elementem wspomagającym

²¹ Tamże, s. 50.

²² I. Skrzydło-Niżnik, P. Dobosz, *Prawne problemy procesu inwestycyjno-budowlanego i konserwatorskiego*, Kraków 2002, s. 254–255.

²³ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku, Dz.U. 1997 Nr 78, poz. 483.

jącym rozwój kulturalny i ekonomiczny współczesnych społeczeństw²⁴. Nasilenie się procesów industrializacyjnych, związanych z rozwojem i intensywną przebudową Polski, oraz rosnące zagrożenie zniszczenia nieodnawialnego zasobu, jakim jest dziedzictwo archeologiczne, rodzi duże wyzwania. Trzeba za wszelką cenę ochronić owo dziedzictwo, które w przeciwnym razie zostanie bezpowrotnie zniszczone i niemożliwe już będzie jego odzyskanie. Ów imperatyw ochrony znajduje swe uzasadnienie w wyżej wymienionych wartościach, jakie przypisuje się dziedzictwu archeologicznemu. Potrzebna jest więc nam przeszłość i jej relikty w aspekcie materialnym, byśmy mogli je chronić dla przyszłych pokoleń oraz zarządzać nimi w racjonalny i zrównoważony sposób. Dziedzictwo archeologiczne jako zasób nieodnawialny podlega ochronie. Wieloaspektowość dziedzictwa sprawia jednak, iż pod uwagę winny być brane różne podejścia do jego ochrony i wykorzystania, nie zaś ograniczone do jednej opcji (archeologicznej, naukowej). Aczkolwiek *konwencja o ochronie dziedzictwa archeologicznego* definiuje dziedzictwo kulturowe jako *źródło europejskiej pamięci zbiorowej*, w tak szerokim pojęciu kluczową rolę spełnia ochrona i zarządzanie dziedzictwem kulturowym na poziomie lokalnym. Wymaga to od władz państwowych, w szczególności od instytucji zobligowanych do podejmowania działań w zakresie ochrony dziedzictwa, nowej strategii postępowania. Osoby zajmujące się ochroną dziedzictwa muszą posiadać wiedzę i umiejętności z ekonomii, teorii zarządzania, marketingu, a także prawa i administracji publicznej. Ta nowa strategia ma być nieobciążona nacjonalizmem kulturalnym, jednak powinna silnie akcentować kwestie tożsamości, indywidualnej tradycji i rodzimości poszczególnych kultur²⁵.

Z konwencji i ustaw dotyczących ochrony dziedzictwa wynika jasno, że nie można wszystkiego z dziedzictwem uczynić, ale powinna być wprowadzana strategia racjonalnego zarządzania nim. Polega to na podejściu do dziedzictwa archeologicznego w taki sposób, aby uzyskać możliwie jak największą długoterminową korzyść dla obecnych pokoleń, ale z zachowaniem możliwości spełniania przez dziedzictwo archeologiczne również potrzeb oraz aspiracji przyszłych pokoleń. Współczesna doktryna konserwatorska duży nacisk kładzie na zachowanie zabytków archeologicznych *in situ*, innymi słowy dążenie do jak najlepszego zabezpieczenia śladów przeszłości człowieka w miejscu ich pierwotnego występowania (co pozostaje w zgodzie z *Kartą lozańską* z 1990). Strategicznym celem ochrony dziedzictwa jest wspieranie kluczowych dla tego obszaru zadań, obejmujących nieinwazyjne badania archeologiczne, ewidencję i inwentaryzację zabytków archeologicznych, opracowywanie i publikację wyników przeprowadzonych badań archeologicznych. Podstawowa dla ochrony dziedzictwa archeologicznego zasada zrównoważonego rozwoju dopuszcza stosowanie metod inwazyjnych jedynie wówczas, gdy stanowisko archeologiczne bądź zabytek jest bezpośrednio narażony na zniszczenie spowodowane działaniami człowieka, a więc w przypadku badań ratowniczych.

W ostatnich latach nie tylko w Polsce, ale również w całej Europie na ogromną skalę prowadzone są ratownicze badania wykopaliskowe związane z licznymi inwestycjami budowlanymi, a także budową sieci dróg i autostrad. Obserwujemy tu pewien paradoks polegający na tym, że w ramach współczesnej myśli konserwatorskiej, co sygnalizowano wyżej, jako priorytetowy cel wszystkich działań akcentuje się trend zmierzający ku ochronie i konserwacji zapobiegawczej, mających na celu zachowanie autentyczności i integralności stanowisk, a podejmowane są działania wręcz odwrotne, czyli prace wykopaliskowe. Wykopaliska bowiem w nieunikniony sposób prowadzą do ich zniszczenia. Badania te są jednak konieczne, gdyż w przeciwnym razie stanowiska te zostałyby bezpowrotnie zniszczone, bez przeprowadzenia badań naukowych, które pozwalają na ich konserwację poprzez zadokumentowanie oraz ratowanie w ten sposób zagrożonego przez rozwój infrastruktury dziedzictwa.

Z kwestią ochrony dziedzictwa nierozzerwalnie połączone są również zasady jego udostępniania społeczeństwu, a także publicznej ekspozycji. Dziedzictwo generalnie to własność publiczna. Rodzi to pytania o *własność* dziedzictwa archeologicznego, mianowicie do kogo należy dziedzictwo i przeszłość bądź czyją jest własnością oraz kto ma prawo je interpretować i określać jego znaczenie. Jest to pytanie także o jego rolę dla współczesnych ludzi. Oznacza to również, że społeczeństwo ma prawo być informowane na temat tego dziedzictwa w sposób jasny i zrozumiały, jednocześnie zaś oparty na naukowych fundamentach. U podstaw ochrony leży więc przede wszystkim popularyzacja i mądra edukacja na temat dziedzic-

²⁴ Z. Kobyliński, *Teoretyczne podstawy konserwacji dziedzictwa archeologicznego*, Warszawa 2001; tenże, *Własność dziedzictwa kulturowego*, Warszawa 2009.

²⁵ J. Purchla, dz. cyt., s. 11.

stwa i jego wartości. Tylko poprzez zwiększanie wiedzy i świadomości w społeczeństwie, dotyczących wartości dziedzictwa archeologicznego, a także konieczności jego ochrony, archeologia jest w stanie zaangażować w proces ochrony szersze kręgi społeczne z korzyścią dla dziedzictwa kulturowego.

Adres autora

Danuta Minta-Tworzowska
Instytut Prahistorii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu,
ul. Św. Marcin 78
61-809 Poznań
e-mail: danminta@amu.edu.pl

Bibliografia

Czopek S.

2000 Wstęp do muzealnictwa i konserwatorstwa archeologicznego, Rzeszów, s. 90–91.

Demetrykiewicz W.

1886 Konserwatorstwo dla zabytków archeologicznych. Studium ze stanowiska dziejów kultury i nauki porównawczej prawa, Kraków.

Dobosz P.

1997 Administracyjnoprawne instrumenty kształtowania ochrony zabytków, Kraków.

Drela M.

2006 Własność zabytków, Warszawa, s. 88–99.

Jażdżewski K.

1996 Ochrona zabytków archeologicznych. Zarys historyczny, Warszawa, s. 13–14.

Kobyliński Z.

2001 Teoretyczne podstawy konserwacji dziedzictwa archeologicznego, Warszawa.

2009 Własność dziedzictwa kulturowego, Warszawa.

Kristinsen K.

1998 Między racjonalizmem a romantyzmem: zarządzanie dziedzictwem archeologicznym w latach 1990-tych, [w:] Z. Kobyliński (red.), Ochrona dziedzictwa archeologicznego w Europie, Warszawa, s. 49.

Pruszyński J.

2001 Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna, t. I, Kraków, s. 79.

Purchla J.

2005 Dziedzictwo a transformacja. Strategiczne cele polityki państwa w sferze ochrony zabytków – doświadczenie Polski, [w:] G. Czubek, P. Kosiewski (red.), Dobra kultury i problemy własności. Doświadczenia Europy Środkowej po 1989 roku, Warszawa, s. 11.

Remer J.

1948 Trzydziestolecie konserwatorstwa polskiego, Ochrona Zabytków, R. 1, nr 1, s. 39–40.

Skrzydło-Niżnik I., Dobosz P.

2002 Prawne problemy procesu inwestycyjno-budowlanego i konserwatorskiego, Kraków, s. 254–255.